

УДК 340.1:342.7(477)

ІРХА Ю.Б., кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник
ДНУ ІБП НАПрН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6442-0974>.

ДОТРИМАННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ DOI...

Анотація. У статті висвітлено зміст понять “верховенство права”, “права і свободи людини” та наголошено на їх важливості у сучасному державотворенні. Визначено стан дотримання верховенства права та прав і свобод людини в умовах війни в Україні. Виокремлено загрози цим конституційним цінностям та наведено приклади їх порушення під час здійснення окремих заходів правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: верховенство права, дотримання верховенства права, прав і свобод людини, право на приватність, тимчасове обмеження прав і свобод людини, військові формування, правоохоронні органи та спеціальні служби, національна безпека України, війна в Україні.

Summary. The article describes the content of the concepts of “rule of law”, “human rights and freedoms” and emphasizes their importance in the modern state-building. The state of observance of the rule of law and human rights and freedoms in the context of war in Ukraine is determined. Threats to these constitutional values are highlighted and examples of their violation during the implementation of certain measures of the martial law regime are given.

Keywords: rule of law, observance of the rule of law, human rights and freedoms, right to privacy, temporary restriction of human rights and freedoms, military formations, law enforcement agencies and special services, national security of Ukraine, war in Ukraine.

Постановка проблеми. Війни є невід’ємною частиною історії становлення, розвитку та занепаду цивілізацій, націй та держав. Початок будь-якої війни вказує на нівелювання агресором права як універсального регулятора суспільних відносин; несправедливість та дисфункціональність глобальних систем стримувань і протипаг та колективної безпеки; недовіра дипломатичних методів вирішення міждержавних чи міжнаціональних суперечок та конфліктів.

Головною метою будь-якої війни є, як правило, боротьба за ресурси, територію та владу на локальному регіональному та світовому рівнях. Виникнення класичних війн та їх сучасних форм – гібридних війн, а також різноманітних збройних конфліктів, завжди було, є і буде залежати від волі (часто спотвореної хибним уявленням про дійсність, справедливість, добро, зло) однієї або незначної кількості людей, які мають надзвичайно великий політичний, військовий, фінансово-економічний, релігійний та інший вплив на національному, а інколи й на міжнародному рівнях, що дає їм змогу впливати на масову свідомість громадян, сформувавши у ній образ ворога та скерувати на нього відповідну агресію.

Війна спонукає публічну владу вдаватися тимчасово до додаткового обмеження прав і свобод людини, а також розширення дискреційних повноважень органів публічної влади, насамперед тих, які належать до сектору безпеки і оборони, заради забезпечення безпеки суспільства і держави, виживання нації та повернення до життєдіяльності. Не дивлячись на те, що тривалість війн, їх форми, інтенсивність та умови завершення залежать від багатьох факторів, очевидним є – під час військового протистояння сторони застосовують

весь наявний арсенал воєнних і невоєнних способів і методів задля досягнення перемоги, що завжди створює реальну загрозу верховенству права та правам і свободам людини.

Результати аналізу наукових публікацій. Сутність верховенства права, прав та свобод людини, особливості їх реалізації та захисту в суспільстві та державі є предметом вивчення багатьох вітчизняних вчених. Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці О.М. Бандурки, С.П. Головатого, М.І. Козюбри, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, М.В. Савчина, Т.М. Слінько, О.В. Скрипнюка, В.Я. Тація, Ю.М. Тодики, С.В. Шевчука, Ю.С. Шемчушенка та інших науковців.

З огляду на повномасштабне вторгнення РФ 24 лютого 2022 року на територію України існує необхідність в науковому осмисленні особливостей реалізації та захисту верховенства права та прав і свобод людини в нашій державі в реаліях сьогодення.

Метою статті є визначення загроз дотриманню верховенства права та прав і свобод людини в умовах війни в Україні, а також надання пропозицій стосовно протидії їм.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлюючи жахливі наслідки Другої світової війни та запобігаючи їх повторенню, світове співтовариство ще у 1948 році на Генеральній асамблеї ООН ухвалило Загальну декларація прав людини, у преамбулі якої наголошено, що права людини мають бути захищені верховенством права задля того, щоб людина не була змушена вдаватися до повстання проти тиранії і гноблення, як до останнього засобу [1]. У багатьох державах розуміння необхідності забезпечення верховенства прав і свобод людини, їх важливості для нації, народу, людства та їх розвитку відбувалося поступово. Цей шлях був тернистий, довгий та сповнений багатьох трагічних моментів.

У ХХІ ст. на міжнародному, регіональному та національному рівні всебічно заохочується та підтримується необхідність розбудови соціально-політичних та фінансово-економічних відносин у суспільстві на основі верховенства права з повагою до прав і свобод людини. Верховенство права та права і свободи людини стали одними із фундаментальних цінностей, на яких засновані та функціонують країни західної правової традиції, у тому числі наша держава.

Парадигма верховенства права та прав і свобод людини стала дуже потужним джерелом розвитку правової системи та набула сильної легітимізації в національному та міжнародному праві. Ефективна реалізація та захист верховенства права, прав і свобод людини сприяє консолідації громадян, зменшенню соціальної напруги, підвищенню довіри населення до публічної влади, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, покращенню економічного добробуту. Крім того, це суттєво допомагає у забезпеченні національної безпеки держави, протидії злочинності, зниженні рівня корупції тощо.

Жодна держава офіційно не заперечує важливості верховенства права та прав і свобод людини. Незважаючи на очевидні переваги від реалізації в державі та суспільстві цих фундаментальних цінностей, їх утвердження, розвиток та захист не завжди є в пріоритеті органів публічної влади, їх посадових та службових осіб.

Особливо це відчутно в умовах війни, коли одні держави (недемократичні) нехтують цими цінностями та функціонують за правилом “Carthago delenda est” (“Карфаген має бути зруйнований”), дозволяючи органам публічної влади, насамперед військовим формуванням, правоохоронним органам та спеціальним службам, діяти свавільно, зловживати наданими повноваженнями, ігнорувати існуючі механізми стримувань та противаг, а також міжнародні закони і звичаї ведення війни.

Інші ж держави (демократичні) – тимчасово звужують зміст та обсяг окремих прав і свобод людини, а також адаптують правовому систему до функціонування в умовах війни з урахуванням вимог принципу верховенства права і його складових. З цією метою здійснюється офіційний відступ від окремих міжнародних та національних зобов'язань у сфері прав людини встановлюються додаткові правові обмеження та заборони для фізичних і юридичних осіб. Це спрямовано на оптимізацію процесів ухвалення законодавства, мобілізацію людських та фінансово-матеріальних ресурсів, прийняття управлінських рішень, здійснення заходів із відсічі збройної агресії, надання допомоги постраждалим, відновлення інфраструктури тощо. При цьому держава застосовує методи та засоби ведення воєнних дій відповідно до вимог, визначених міжнародним правом.

Воєнний стан у державі – це час швидких та непростих рішень та дій, а тому навіть у демократичних державах завжди існує загроза ухвалення помилкових чи дефектних правових норм або управлінських рішень, які суперечать принципу верховенства права та порушують права і свободи людини.

У Конституції України наголошено, що Україна є демократичною, правовою державою; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; в Україні визнається і діє принцип верховенства права; Конституція України має найвищу юридичну силу; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй; органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [2].

Здійснення державної влади відповідно до цих та інших конституційних норм та принципів забезпечує стабільність та безпеку конституційного ладу України, економічний добробут населення, розвиток інститутів громадянського суспільства, запобігання узурпації державної влади та свавільному втручання у права, свободи та законні інтереси фізичних та юридичних осіб.

Конституційний Суд України наголосив, що на виконання вимог Конституції України держава має втілювати у своїй діяльності конституційний принцип її відповідальності перед людиною та присутньо пов'язаний із ним принцип “добропорядного врядування”, що полягає в обов'язку держави втілити у своїй діяльності фундаментальні засади побудови, організації та реалізації державної влади для утвердження правдивої демократії, додержання людських прав та верховенства права (правовладдя) як загальноєвропейських цінностей [3]. Вважаємо, що зазначений конституційний обов'язок має реалізовуватися державою повсякденно як у мирний час, так і під час настання надзвичайних правових режимів, зокрема проведення антитерористичної операції, запровадження правових режимів зони надзвичайної екологічної ситуації, надзвичайного або воєнного стану.

Внаслідок введення правового режиму воєнного стану в Україні змінилися підходи до забезпечення національної безпеки, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, здійснення правосуддя, прийняття законодавства та ухвалення управлінських рішень. Держава наділила військові формування, правоохоронні органи, спеціальні служби та інші органи публічної влади додатковими повноваженнями, перевела їх на функціонування у умовах воєнного часу і запровадила низку додаткових правових заборон та обмежень для фізичних та юридичних осіб, які звужують зміст та обсяг окремих їх конституційних прав і свобод. Безумовно, такі заходи є вимушеним

кроком, однак на практиці, подекуди, виникають питання щодо їх відповідності демократичним стандартам.

Дотримання принципу верховенства права є досить складним процесом. Поняття і складові цього принципу неможливо вичерпно зафіксувати в нормі права, вони розвиваються як у законодавстві, правозастосовній практиці, так і у працях вчених, що пояснює відсутність єдиного універсального визначення вказаного терміну. Розуміння сутності верховенства права, яку було закладене британським конституціоналістом А. Дайсі ще у 1885 році, постійно еволюціонує та доповнюється новим смислом з огляду на розвиток інститутів суспільства та держави; прав, свобод та обов'язків людини; їх змісту, обсягу та механізмів гарантування, реалізації, охорони і захисту; загроз людині, суспільству, державі.

М.І. Козюбри аргументовано наголошує, що надзвичайна складність і багатогранність верховенства права робить безперспективною будь-яку спробу дати якесь універсальне його визначення, придатне на всі випадки життя. У понятті “верховенство права”, переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, правові ідеї і наукова істина, цінності добра та справедливості, досягнення правової теорії, практичний юридичний досвід і здоровий глузд. Усе це робить цю категорію досить динамічною, що не дає змоги втиснути її в рамки будь-якої юридичної дефініції [4, с. 7].

Відомий британський суддя – лорд Т. Бінгем, вважає, що ядром принципу верховенства права є те, що всі приватні та державні суб'єкти мають бути зв'язані законами та мати від них користь. Закони мають бути публічно ухваленими, набирати чинності (як правило) у майбутньому та гласно застосовуватися у судах. Фахівець сформував вісім складових цього принципу:

- 1) закон має бути доступним і, по можливості, зрозумілим, ясным та передбачуваним;
- 2) питання юридичних прав та відповідальності мають вирішуватися, зазвичай, шляхом застосування закону, а не на власний розсуд;
- 3) закони мають застосовуватися однаково для всіх, за винятком тієї міри, в якій об'єктивні відмінності виправдовують диференціацію;
- 4) міністри і публічні службовці на всіх рівнях зобов'язані виконувати надані їм повноваження добросовісно, справедливо, розумно, не перевищуючи межі таких повноважень та мету, з якою вони були надані;
- 5) закон має забезпечувати належний захист фундаментальних прав людини;
- 6) мають бути створені механізми, без непомірно високих витрат або невинуватих затримок, для вирішення добросовісних цивільних спорів, які самі сторони не можуть вирішити;
- 7) судові процедури, що надаються державою, мають бути справедливими;
- 8) верховенство права вимагає від держави дотримання своїх зобов'язань як за міжнародним, так і національним правом [5].

У 2004 році Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у своїй доповіді акцентував увагу на тому, що верховенство права є концепцією, яка лежить в основі місії цієї організації, і означає принцип управління, згідно з яким усі особи, установи, організації (державні та приватні), у тому числі сама держава, функціонують на підставі законів, які були публічно прийняті, однаково виконуються та незалежно реалізуються судовими органами, і які відповідають міжнародним нормам і стандартам у сфері прав людини. Цей принцип також вимагає здійснення заходів для забезпечення дотримання принципів

примату права, рівності перед законом, відповідальності перед законом, неупередженого застосування законів, поділу влади, участі у прийнятті рішень, правової визначеності, процесуальної і правової транспарентності та недопущення свавілля [6].

У 2020 році Парламент та Рада Європейського Союзу прийняли регламент щодо вимог із захисту бюджету Союзу, в якому вперше на теренах Європи сформували нормативне визначення верховенства права. У документі зазначено, що **“верховенство права” означає цінність Європейського Союзу, закріплену в статті 2 Договору про заснування Європейського Союзу, та охоплює такі принципи, як: законність, що передбачає прозорий, підзвітний, демократичний і плюралістичний процес законотворчості; правову визначеність; заборону свавілля виконавчої влади; ефективний судовий захист, у тому числі щодо основних прав, включаючи доступ до правосуддя з боку незалежних і неупереджених судів; поділ влади; а також недискримінацію і рівність перед законом.**

Вказані європейські інституції наголосили, що верховенство права вимагає, щоб усі органи державної влади діяли в межах, встановлених законом, відповідно до цінностей демократії та поваги до основоположних прав, як це передбачено Хартією основних прав Європейського Союзу та іншими застосовними документами, а також під контролем незалежних і неупереджених судів. Крім того, вони вказали, що хоча серед цінностей Європейського Союзу не існує ієрархії, повага до верховенства права має важливе значення для захисту інших фундаментальних цінностей, на яких заснований Союз, таких як свобода, демократія, рівність і повага до прав людини. Повага до верховенства права нерозривно пов’язана з повагою до демократії та основних прав. Не може бути демократії та поваги до основних прав без поваги до верховенства права, і навпаки [7].

У Декларації з верховенства права в Європейському Союзі, ухваленій у 2022 році членами Гельсінського форуму з верховенства права, наголошено, що *верховенство права* – це не просто прагнення, а *сукупність правових принципів, необхідних для практичної реалізації прав європейських громадян*. Верховенство права зберігає демократичну державу через юридичну визначеність, яка підвищує передбачуваність офіційних рішень і дозволяє людям планувати своє життя. Без верховенства права Європейський Союз неминуче не зможе належним чином функціонувати та забезпечувати суспільні блага, які він повинен гарантувати, а також втратить моральну легітимність в очах людей у Європі та за її межами [8].

В Україні розуміння верховенства права, як й інших конституційних норм та принципів, постійно розвивається у юридичних позиціях Конституційного Суду України, що є підставою для модернізації законодавства та практики його застосування. У своїх рішеннях Конституційний Суд України зазначив, що:

1) верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об’єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [9];

2) верховенство права є універсальним та інтегральним принципом права, нормативним ідеалом, до якого має прагнути кожна система права. Основна мета верховенства права полягає, насамперед, в обмеженні влади держави над людиною, у

забезпеченні від довільного втручання держави та її органів у певні сфери життєдіяльності людини. Верховенство права означає, що органи державної влади обмежені у своїх діях заздалегідь регламентованими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити заходи, що будуть застосовані в конкретних правовідносинах, і, відповідно, суб'єкт правозастосування може передбачати й планувати свої дії та розраховувати на очікуваний результат [10].

Верховенство права характеризує порядок здійснення влади та взаємовідносини між людиною, суспільством та державою, а також між націями, державами, міжнародними організаціями і транснаціональними корпораціями. Цей принцип став загальноновизнаним імперативом демократичного державотворення, належного врядування, захисту прав і свобод людини. Верховенство права є фактичною природною потребою для поступального демократичного розвитку політичної та економічної системи, національних, етнічних, культурних та релігійних відносин, засобів масової інформації, інститутів громадянського суспільства.

Опрацювання міжнародних правових актів, вітчизняного законодавства, практики Конституційного Суду України, доктринальних розробок вчених, дає підстави дійти висновку, що узагальнено принцип верховенства права вимагає від держави створення та розвитку якісної правової системи, в якій:

1) публічна влада: обмежена правом; здійснюється на засадах її поділу та в межах системи стримувань та противаг; є відкритою, прозорою, підзвітною та підлягає незалежному контролю, у тому числі з боку громадськості; функціонує в інтересах суспільства та на основі цінностей, які в ньому панують;

2) законодавство: розробляється та приймається у межах демократичних процедур; є доступним, чітким і стабільним; забезпечує розумний та справедливий баланс інтересів людини, суспільства і держави; визначає ефективні правові механізми реалізації, охорони та захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб; встановлює юридичну відповідальність, яка не може бути жорстокою, винятковою чи надмірною;

3) кожній людині гарантовано: вільний та безпечний розвиток її особистості; повагу до її гідності, прав і свобод; рівність перед законом і судом; впевненість у своєму правовому становищі та у своїх законних очікуваннях; можливість завбачати юридичні наслідки своєї діяльності; доступ до правосуддя для охорони, захисту та поновлення її прав свобод та законних інтересів;

Побудова такої правової системи, її впорядкування, підтримання у належному стані та розвиток – це складний процес синергії держави і суспільства, адже, як обґрунтовано стверджує Ф. Фукуяма, правова система є однією з найскладніших і найдорожчих державних систем для створення, оскільки вона має величезну потребу в інфраструктурі та вимагає як людського, так і фізичного капіталу [11, с. 41].

Принцип верховенства права нерозривно пов'язаний із правами і свободами людини, повноцінна реалізація яких можлива лише в межах якісної правової системи держави. Права і свободи людини є надбанням всього людства, вони обумовлені природним і соціальним буттям людини, є ціннісними орієнтирами для розвитку індивідів, суспільства і держави. З метою впорядкування суспільних відносин права і свободи людини закріплюються в положеннях національних конституцій, законодавстві, а також у міжнародних документах з прав людини, де також визначаються організаційно-правові механізми їх реалізації, охорони та захисту.

У сучасному прояві права і свободи людини є універсальними, однаково важливими, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними. Не існує прав і свобод першого, другого чи третього сорту, усі вони є цінними та необхідними для кожного. Їх належна

реалізація, охорона та захист є важливим факторами у забезпеченні миру та безпеки на національному, регіональному та міжнародному рівні. Права і свободи стали ключовим критерієм, за допомогою якого можна визначати сутність держави, легітимність та ефективність діяльності органів публічної влади, їх посадових і службових осіб, а також безпеку та якість людського життя.

Українські вчені аргументовано стверджують, що права і свободи людини є органічною правовою частиною особистості, яка є соціальною характеристикою особи, що входить до її складу, вони визначають специфічні рамки самостійного існування та життєдіяльності людини як члена суспільства. Ці правові можливості розглядаються як різновид правового блага, зміст якого полягає у встановленні та забезпеченні певних меж свободи та волі людини [12, с. 49].

О.В. Скрипнюк наголошує, що за змістом права і свободи людини становлять собою право на володіння, користування й розпорядження політичними, економічними, соціальними та культурними (духовними) цінностями. За формою вони є видом, способом поведінки або діяльності особи чи колективу осіб у суспільстві з метою задоволення своїх політичних, економічних, соціальних і культурних (духовних) потреб та інтересів [13, с. 59-60].

О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко під правами і свободами людини розуміють – сукупність соціально-політичних, економічних, етичних та інших норм, що визначають фундаментальні основи демократичного й гуманітарного статусу окремої особистості, її взаємини з іншими людьми, суспільством і державою [14, с. 11].

М.О. Фокіна вважає, що права і свободи людини як інститут конституційного права – це система базових норм і принципів, які відображені на конституційному і законодавчому рівні, регулюють та охороняють взаємини держави й особистості, правовий статус людини з метою визначення її місця, реалізації та гарантування її прав у відносинах з державою, спільнотами та окремими людьми в процесі задоволення їх потреб та інтересів. На переконання вченої, абсолютно природно, що права і свободи людини посідають одне з найважливіших місць у всіх нових конституціях. Вона зауважує, що права і свободи людини є найвищою цінністю, перед якою поступається навіть суверенітет окремої держави. Їх забезпечення є не тільки справою кожної окремої держави, а й метою всього світового співтовариства [15, с. 12, 14].

Ми підтримуємо українських науковців, які розглядають права і свободи людини як правові можливості (надбання), необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються невід’ємними, мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів. На їхню думку, права і свободи людини окреслюють певну сферу автономного існування індивіда, його життєдіяльності як члена суспільства. Ці правові можливості мають розцінюватись як своєрідні юридичні блага, зміст яких полягає у встановленні і гарантуванні певних меж свободи/несвободи особи. Тому права і свободи людини є органічною складовою юридичною частиною особистості як соціальної характеристики людини, входять до її структури. Вони формуються історично в ході розвитку людської спільноти, і тому на кожному історичному етапі існує більша або менша сукупність прав і свобод. Тенденцією їх становлення як правового інституту є поступове, але невпинне розширення правового надбання людини і громадянина за рахунок включення до їх переліку нових можливостей. Права і свободи є правовим надбанням людини і в тому розумінні, що не даруються державою, а здобуваються – на протигагу авторитарним чи патерналістським запитам державної влади [16, с. 134, 135].

У Декларації про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загально визнані права людини та основні свободи, ухваленій Генеральною асамблеєю ООН у 1999 році, наголошено, що кожна держава несе найвищу відповідальність і обов'язок захищати, розвивати і здійснювати всі права людини та основоположні свободи, зокрема, шляхом вжиття таких заходів, які можуть бути необхідними для створення необхідних умов у соціальній, економічній, політичній та інших сферах, а також правових гарантій, необхідних для забезпечення того, щоб усі хто перебуває під її юрисдикцією, як індивідуально, так і разом з іншими, могли користуватися цими правами і свободами на практиці [17].

Конституційний Суд України у своєму рішенні вказав, що Україна як правова держава має своїм пріоритетом гарантування прав і свобод людини. З цією метою держава зобов'язана запроваджувати юридичне регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, необхідне для забезпечення реалізації прав і свобод кожної особи та їх ефективного поновлення [18].

Відповідно до юридичної позиції Конституційного Суду України визначальними поняттями змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним. Загально визнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням [19]. Обмеження конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права [20].

Внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року в нашій державі Указом Президента України з 05 години 30 хвилин цього дня введено воєнний стан, який продовжується до сьогодні. Відповідно до цього указу, органи публічної влади, насамперед органи сектору безпеки і оборони, зобов'язані запроваджувати та здійснювати передбачені Законом України “Про правовий режим воєнного стану” заходи і повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави.

Крім того, в указі глава держави вказав, що на період дії правового режиму воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України “Про правовий режим воєнного стану” [21].

Оскільки правова система України, як і правова система у будь-якій іншій країні, не була готова на всі 100 % до функціонування в умовах воєнного стану, то Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, інші органи публічної влади були змушені у найкоротші строки розробляти заходи щодо адаптації законодавства та правозастосовної практики до реалій війни та потреб громадян, суспільства і держави.

Динамічний розвиток подій на полі бою, загальна мобілізація населення, поява значної кількості внутрішньо переміщених осіб, забруднення значної території держави вибухонебезпечними предметами, суттєве зубожіння населення, зростання незаконного обігу зброї, боєприпасів тощо зумовили необхідність ухвалення органами публічної влади швидких, радикальних та, інколи, непопулярних заходів для відсічі збройній агресії, забезпечення національної безпеки, ліквідації тяжких наслідків, нормалізації обстановки, відновлення правопорядку. На наше переконання, багато вжитих заходів узгоджуються з конституційними нормами та принципами, однак нами виявлено окремі випадки недотримання верховенства права та прав і свобод людини.

Насамперед це відбувається при здійсненні заходів, пов'язаних з оголошенням та проведенням на всій території України загальної мобілізації.

Відповідно до положень частини першої статті 65 Конституції України захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України [2]. Для належного виконання цього обов'язку держава зобов'язана створити ефективні організаційно-правові механізми призову громадян на військову службу, особливо під час війни. Рішення про загальну мобілізацію громадян обумовлене фундаментальною загрозою українському суспільству та державі, його реалізація потребує виконання комплексу заходів, які хоч і можуть бути жорсткими, однак вони ні в якому разі не можуть бути жорстокими чи свавільними.

Разом з тим, в медіа неодноразово оприлюднювалися достовірні факти застосування представниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки до осіб насильства з метою їх призову на військову службу. Крім того, журналістами та громадянами висвітлюються факти корупційних проявів з метою уникнення мобілізації, а також формального проведення військово-лікарських комісій та розгляду особових справ військовозобов'язаних та резервістів, що фактично приводило до мобілізації тих, які не підлягали мобілізації з причин, визначених у статті 23 Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію". Вважаємо, що такі дії явно не сприяють підвищенню довіри громадян до публічної влади та її інститутів, покращення морального стану особового складу військових формувань, підтримання у них високого бойового духу.

Проблеми у діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки набули резонансного характеру, що стало предметом обговорення на засіданні Ставки Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, за результатами чого у Міністерстві оборони України було створено комісію для перевірки їх роботи в усіх регіонах України [22].

Іншим прикладом недотримання верховенства права та прав і свобод людини є, на нашу думку, непоодинокі випадки надмірного втручання військовослужбовців та правоохоронців у право людини на приватність під час перевірки осіб на блокпостах та в інших місцях.

Право на приватність є комплексним правом, яке включає в себе низку конституційних прав людини. Під правом людини на приватність (з англ. – "прайвесі") В.О. Серьогін розуміє соціально зумовлену й гарантовану міру можливої поведінки, визначену нормами об'єктивного права (як національного, так і міжнародного), що полягає у можливості особи самостійно визначати спосіб (характер) свого приватного життя і має на меті забезпечити задоволення власних потреб та інтересів щодо усамітнення та приватного спілкування [23, с. 29]. Право на приватність охоплює право кожного на особисте і сімейне життя, право на конфіденційність особистої інформації, які згідно Конституції України можуть бути обмежені в інтересах національної безпеки, у тому числі під час воєнного стану.

Відповідно до пункту 7 частини першої статті 8 Закону України “Про правовий режим воєнного стану” в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування перевіряти у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України [24].

В умовах війни існує нагальна необхідність вчасного виявлення агентів впливу агресора, колаборантів, терористів та протидії їх розвідувально-підбивній і злочинній діяльності. З цією метою військові формування, правоохоронні органи та спеціальні служби наділені досить значним арсеналом повноважень. Водночас, реалізація таких повноважень не може бути свавільною та виправдовуватися фактом збройної агресії та інтересами національної безпеки. Працівники цих органів мають діяти в межах чітких та зрозумілих правил, визначених у законодавстві, та враховувати, що в умовах війни окремі конституційні права і свободи лише тимчасово обмежуються, а не скасовуються взагалі.

Згідно з положеннями Постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану” під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану уповноважена особа може, зокрема, здійснювати огляд речей із застосування поверхневої перевірки. Під час такої перевірки особа зобов’язана самостійно показати уповноваженій особі вміст особистих речей [25].

Безумовно, флеш-накопичувачі, мобільні телефони, планшети, ноутбуки та інші електронні пристрої належать до категорії речей. Водночас, ні в Законі України “Про правовий режим воєнного стану”, а ні в зазначеній постанові немає положень, які б регламентували перегляд та оцінку інформації, яка на них міститься, на предмет наявності забороненого контенту та/або протиправної діяльності власника. Крім того, відсутні належні гарантії дотримання прав особи при проведенні такого огляду, адже на цих пристроях, крім конфіденційної інформації особистого характеру, може бути інформація, яка належить до охоронюваної законом таємниці – адвокатської, банківської, лікарської тощо.

Наведене вказує, що вимога військовослужбовців та правоохоронців про перегляд змісту електронних пристроїв потребує додаткового врегулювання з метою посилення гарантій права на приватність громадян в умовах війни, уникнення спірних ситуацій, недопущення зловживань, а також незаконного розголошення або використання в інший спосіб цими особами у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв’язку з виконанням службових повноважень.

На підставі системного аналізу законодавства України, прийнятого після 24 лютого 2022 року, діяльності органів публічної влади, у тому числі органів сектору безпеки і оборони, доктринальних розробок вчених, позицій експертів, нами виокремлено низку потенційних загроз, які можуть впливати на ефективність дотримання верховенства права та прав і свобод людини в умовах війни в Україні. До них належать:

1) надмірне звуження змісту та обсягу окремих конституційних прав і свобод людини, зокрема права на приватність, на інформацію, на свободу слова;

2) свавільне втручання посадових і службових осіб органів публічної влади, у реалізацію прав і свобод людини, у тому числі за допомогою сучасних інформаційних технологій;

3) дисбаланс у системі стримувань і противаг між та всередині виконавчої, законодавчої та судової гілок влади, а також між органами державної влади та органами місцевого самоврядування;

4) підміна законності воєнною, політичною, економічною чи ідеологічною доцільністю;

5) неузгодженість дій посадових і службових осіб органів публічної влади, ухвалення ними суперечливих рішень з одного і того ж питання;

6) зведення до мінімуму або повна відсутність ефективного контролю за діяльністю органів публічної влади, у тому числі військових формувань, правоохоронних органів та спеціальних служб;

7) вибіркоче правосуддя;

8) використання війни та інтересів національної безпеки у корупційних цілях;

9) навмисне приховування від громадськості інформації, яка становить суспільний інтерес в умовах війни;

10) надмірне обмеження академічної свободи у закладах вищої освіти та наукових установах, а також плюралізму у засобах масової інформації, політичному та громадському житті;

11) перебільшення ролі органів сектору безпеки і оборони у житті суспільства і держави.

Ми переконані, що відсутність в умовах війни ефективного та незалежного контролю за діяльністю органів публічної влади, насамперед військових формувань, правоохоронних органів та спеціальних служб, факти порушення верховенства права та прав і свобод людини може, під дією ефекту “снігової грудки”, швидко збільшитися, що призведе до нівелювання демократичних здобутків українського народу.

Висновки.

Війна в Україні – це випробування для Українського народу та публічної влади. Під час війни українська влада і суспільство мають діяти в одному руслі та довіряти один одному. Однак, на практиці спільний ворог хоч і об’єднує, але не перешкоджає окремим органам публічної влади, їх посадовим і службовим особам діяти всупереч конституційним нормам та принципам.

Забезпечення верховенства права та прав і свобод людини є постійним конституційним обов’язком нашої держави, від якого вона не може відмовитися, навіть під час війни. Здійснюючи відсіч російській збройній агресії, кожен має усвідомлювати, що війна не дає карт-бланш для порушення верховенства права, прав і свобод людини та інших демократичних цінностей. Наша держава та суспільство не можуть функціонувати за принципом *Inter Arma Silent Leges* – “під час війни закон мовчить”.

В результаті проведеного дослідження вважаємо, що в умовах війни стан дотримання верховенства права в Україні знаходиться на відносно задовільному рівні. Безумовно, у цій сфері існують проблеми, які потрібно вчасно виявляти і вирішувати. Однак, поки вони не мають загрозливого характеру, щоб поставити під сумнів демократичну сутність нашої держави та цивілізаційний вибір Українського народу щодо інтеграції в європейський та євроатлантичний простір.

З метою дотримання прав і свобод людини, верховенства права під час війни в Україні органи публічної влади, насамперед військові формування, правоохоронні органи та спеціальні служби, мають відповідально підходити до регулювання правовідносин на територіях, на яких введено воєнний стан, у тому числі у зонах ведення бойових дій, на окупованих і деокупованих територіях, а також до реалізації заходів із відсічі збройній агресії російської федерації. Зазначені органи мають враховувати, що під час дії правового

режиму воєнного стану Конституція України діє, а конституційні права і свободи не скасовуються. Допускається лише тимчасове звуження змісту та обсягу окремих конституційних прав і свобод людини в інтересах національної безпеки, громадського порядку тощо. Водночас, такі обмеження мають відповідати конституційним нормам та принципам, а також міжнародним демократичним стандартам у сфері прав людини.

Крім того, ці суб'єкти мають підтримувати та заохочувати демократичний контроль за їх функціонуванням, залучати до своєї роботи науковців, експертів спеціалістів, які мають високі моральні якості та є фахівцями із визнаним рівнем компетентності, а також організовувати ефективну комунікацію із суспільством задля налагодження інформаційної взаємодії та діалогу, задоволення інформаційних потреб громадян, інформування їх про реальний стан справ на фронті, хід ведення бойових дій, кризові ситуації в суспільстві та державі тощо.

Використана література

1. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 15.06.2023).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.96 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.06.2023).
3. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 16.11.22 р. № 9-р(П)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-22#Text> (дата звернення: 18.06.2023).
4. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6-18.
5. Bingham T. *The Rule of Law*. London: Penguin Books 2011. 189 p. URL: https://ia800102.us.archive.org/27/items/tom_bingham_the_rule_of_law/Tom%20Bingham-The%20Rule%20of%20Law-Penguin%20UK%20%282011%29.pdf (дата звернення: 18.06.2023).
6. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies: report of the Secretary-General. 23.08.2004. № S/2004/616. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/527647> (дата звернення: 15.06.2023).
7. Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of the European parliament and of the Council of 16.12.2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32020R2092> (дата звернення: 18.06.2023).
8. A Declaration on the Rule of Law in the European Union. URL: <https://verfassungsblog.de/a-declaration-on-the-rule-of-law-in-the-european-union>. DOI: 10.17176/20220318-121315-0 (дата звернення: 15.06.2023).
9. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.04 р. № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 18.06.2023).
10. Рішення Конституційного Суду України від 20.06.19 р. № 6-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення: 18.06.2023).
11. Fukuyama F. *Democracy's Past and Future: Transitions to the Rule of Law*. *Journal of Democracy*. 2009. № 21. Рр. 33-44.
12. Права і свободи людини: навчальний посібник (електронне мережне навчальне видання) / укладачі І.О. Боднарчук, І.О. Кудерська, В.І. Новошицька, М.В. Куляш. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. 154 с. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/57364/1/Prava_i_svo_body_liudynu.pdf (дата звернення: 26.06.2023).
13. Скрипнюк О.В. Права і свободи людини та громадянина: міжнародні стандарти, національна практика та проблеми їх конституційної модернізації в Україні. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 56-63.
14. Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. № 2(33)/2020. С. 9-22.

15. Фокіна М.О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2016. 20 с.
16. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
17. Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms : resolution / adopted by the UN General Assembly 08.03.1999 (A/RES/53/144). URL: <https://www.refworld.org/docid/3b00f54c14.html> (дата звернення 25.06.2023).
18. Рішення Конституційного Суду України від 13.06.19 р. № 4-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text> (дата звернення: 18.06.2023).
19. Рішення Конституційного Суду України від 22.09.05 р. № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 18.06.2023).
20. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.16 р. № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 18.06.2023).
21. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.22 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення 25.06.2023).
22. Створено комісію для перевірки роботи ТЦК СП в усіх регіонах України: перші результати очікуються вже за місяць. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2023/06/29/stvoreno-komisiyu-dlya-perevirki-roboti-tczk-sp-v-usih-regionah-ukraini-pershi-rezultati-ochikuyutsya-vzhe-za-mis-ya-cz> (дата звернення: 29.06.2023).
23. Серьогін В.О. Конституційне право особи на недоторканість приватного життя (прайвесі): проблеми теорії та практики: автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02. Харків, 2011. 40 с.
24. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.15 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n55> (дата звернення: 28.06.2023).
25. Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.21 р. № 1456. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.06.2023).

~~~~~ * * * ~~~~~